

УДК [821.163.41-92.09:929](497.1)“1919/1939/1941”М.Црњанський
DOI: 10.30970/sls.2021.70.3747

НОВА РЕЦЕПЦИЈА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ – ДЕСНИЧАРСКЕ ИДЕЈЕ И КЊИЖЕВНИ ОПУС ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА¹

Светлана ШЕАТОВИЋ

*Институт за књижевност и уметност
Kralja Milana 2, Београд, 11000
e-mail: svetlana.seatovic@gmail.com*

У раду је интердисциплинарним методом представљено књижевно и публицистичко дело Милоша Црњанског из периода тридесетих година 20. века на основу *Дипломатских списа (1936-1941)* и *Политичких чланака (1919-1939)*. Основу истраживања и прегледа места Милоша Црњанског у периоду тридесетих година 20. века представљају и две његове веома значајне мисије у дипломатским посланствима у Берлину 1936-1938. и у Риму од 1938-1941. године. Црњански је имао директан увид у развој десничарских идеја и фашизма у Европи и његова улога је била везана за медије и обављао је послове дописника Централног пресбироа Владе Краљевине Југославије. Наведени период оставио је дубоког трага на личност писца, али и на његов књижевни опус који је тада већ био далеки одјек јачања националсоцијализма и фашизма у Италији. Анализом дела *Љубав у Тоскани* која претходи овој фази, али припада целом периоду тридесетих година указаћемо на увиде овог писца на промене које ће довести до суштинских идеолошких промена и Другог светског рата. Нова рецепција дела Милоша Црњанског наступа од седамдесетих година прошлог века, а последња деценија је посебно обележена проучавањем његових путописа, политичких чланака, дипломатских извештаја и све то у контексту књижевних дела из периода тридесетих година, па чак и у вези са сукобима које је имао са Марком Ристићем и Мирославом Крлежом на линији десничарских и нових левичарских комунистичких идеја које су се упоредо развијале у Краљевини Југославији. Тек са ове дистанце и уз најновије изворе, грађу и најновије студије (М. Ломпар, Г. Раичевић) указујемо на нову рецепцију и разумевање књижевног и свеукупног опуса Милоша Црњанског.

Кључне речи: Српска историја, књижевност, култура, дипломатске мисије, десничарске идеје, национализам и фашистичке идеје.

---

¹ Истраживање спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, Промис, бр. пројекта 6062708, SerbRightWing. This research was supported by the Science Fund of the Republic of Serbia, Promis, Grant No. 6062708, SerbRightWing.

“Ембахаде је шпанска реч и значила је посланства на страни [...]. Случајно је да те моје књиге говоре о нашој дипломатији. У ствари то су моје белешке о несрећи нашег народа, а нису ни дневник, ни историјат, ни студија, ни памфлет. Него просто успомене једног очевица, писца. О добу, које је било пуно несрећа, жалости, страха, а које ће ускоро чинити несхватљиво и давно прошло, невероватно, као што се мом нараштају чинило доба Обреновића” – Милош Црњански, *Ембахаде* (2010, с.9).

Новија сазнања о Црњанском

У раду интердисциплинарним методом приступамо делу Милоша Црњанског из периода тридесетих година 20. века, а на основу најновијих публикација грађе из архива: *Политички чланци (1919–1939)*, штампани 2017. године и *Дипломатски извештаји (1936–1941)* Милоша Црњанског, објављени 2019. године. На основу до сада непознате или слабо познате историјске грађе и дописа Црњанског из дипломатских мисија из Берлина и Рима, а истовремено и путовања у Шпанију, после најновијих публикација можемо сложити нешто јаснију слику, досад натопљену предрасудама о писцу који је био декларисан као десничар. Анализом дела која је објављивао у том периоду – *Љубав у Тоскани*, *Књига о Немачкој*, али, пре свега, *Ембахада*, које су мемоарска грађа везана (највише у првој, другој и трећој књизи) за период краја двадесетих (1928–1929) и период тридесетих година 20. века везаних за дипломатску делатност и дописе у звању аташеа за штампу и културу у Берлину од 1935. до 1938. и у Риму од 1938. до 1941. године – добијамо једну нову рецепцију Црњанског. У оквиру те нове рецепције, која је, понављамо, у научним круговима значајно промењена после научног публикација политичких и дипломатских чланака, омогућено нам је да сазнамо много више од онога што до сада није било прецизно познато, односно било само наговештено у *Ембахадама* које су излазиле у *Американском Србобрану* од 1951. године, *Гласу канадских Срба* (1952–1953) и минхенској *Искри* (1953), и потом у *Савременику*, да би комплетно биле објављене у редакцији Борислава Радовића тек 1983. године, у издању “Нолита”, најпре као књиге 1–3, а затим књига 4. За ову прилику користимо критичко издање *Ембахада*, које је и коначно, са штампаним текстовима верзија *Ембахада* из рукописне заоставштине, које је приредила Нада Мирков а објавили Задужбина Милоша Црњанског и Православни богословски факултет 2010. године.

Полемике о култури и друштву Црњански је, почев од треће деценије 20. века, водио најпре са Марком Царем, затим са ауторима “Нолита”, да би се неминовно усмериле ка Мирославу Крлежи.

Атентат на краља Александра Карађорђевића у Марсеју, 1934. године, био је онај пресудан догађај због кога ће Црњански у својим текстовима стати на отворено национално становиште, односно у одбрану српског народа. Томе ће претходити његов интензиван ангажован рад у књижевном животу где ће, и кроз часопис *Идеје* (1934–1935), али и низ полемичких текстова, постављати питање заборављања националне књижевности на рачун иностране и преводне књижевности, која је преплављивала књижаре. Полазећи од питања која припадају сфери културне политике, Црњански се, као писац, патриота – кретао ка националним и на крају политичким питањима.

Овакав пут Милоша Црњанског започиње текстом “Ми постајемо колонија стране књиге”, објављеним 19. 3. 1932. године у *Политици*:

“Релативно, пре рата, наша књига имала је велику прођу, а још већи углед. Сада се углавном, по свим нашим књижарама, види туђинска

књига и продају преводи из страних књижевности... Узрок је томе, пре свега, у једној дубокој апатији за наше, и огроман пораст странаца, странаца бар по души, у нашој средини, жељних не само француских журнала, него и немачких књига, индиферентних према нашем језику, нашој књижевности, нашем културном развоју". (Црњански, 2020, с.15).

Изводом из овог текста – који, понављамо, полази од проблема културне политике која нуди готово искључиво инострану, а најмање национално оријентисана дела, односно сасвим се гуши домаћа књижевност – Црњански отвара низ питања с којима ће се суочавати и као уредник часописа *Идеје*, и сасвим јасно ће потом, у Берлину и Риму, видети токове нове европске политике. С друге стране, овакви ставови Црњанског су у књижевности, култури и најширем друштвеном контексту етаблирали овога аутора, од 1934, као десничара и фашисту, умањујући његово место у српској књижевности прве половине 20. века.

У *Идејама* 17. 1. 1935. године Црњански обављује текст "Победа нације над марксизмом" ослањајући се на резултате гласања у Сарској области где је 100% становништва гласало за нацију, а против марксистичке политике. За Црњанског то је знак који треба да препозна и српски народ истичући свој јасан став против левичарских идеја – али никако и ни на који начин не подржавајући националсоцијалистичку и фашистичку идеологију. Црњански, даље, прелази са културне апатије и анационалне политике у културним делатностима на саму политику – која се у Европи већ јасно види: "Нација немачка, нација шпањолска, издижу се из летаргије баш ових година више него икада а иде дан када ће загрмети још једном и највећа нација словенска, Русија" (Црњански, 2020, с.34).

Сви ови списи, ставови и политички чланци доступни су у *Политичким чланцима (1919–1939)* објављеним 2017, као што су издвојени и у наведеном делу, трећем издању *Српског становишта* објављеног 2020. године.

Никако при овоме не треба пренебрегнути чињеницу да у Краљевини Југославији тога доба долази до значајног јачања левичарских снага у књижевним круговима, што ће довести и до сукоба Црњанског са доскорашњим пријатељем Марком Ристићем. Историју тога идеолошког и књижевног сукоба изврсно је објаснио и протумачио Мило Ломпар у књизи *Црњански – биографија једног осећања* (2018), којом се и отвара поменути нови пут у разумевању овога писца у контексту идеолошких сукоба и поделе на левичаре и десничаре, што ће оставити дугорочне последице на развоју српске књижевности и самосвест српске културе све до краја 20. века.

Црњански ће, у *Времени*, отворено писати како се односи у Европи мењају, а једна од најстрашних идеја која га је истински плашила била је повратак Хабзбурга на политичку сцену: "Било како било, у послератном, политичком току ствари, до идеје рестаурације Хабзбурга, ни једна политичка комбинација није била морбиднија, неморалнија, ни безумнија" (Црњански, 2020, с.2019).

Под сенком пацифистичких идеја у Краљевини Југославији промовисане су левичарске идеологије, насупротив којима је постављен Милош Црњански, писац десничар и националиста. Нажалост, овакво схватање остало је живо и после Другог светског рата, и Црњанског коштало вишедеценијског егзила, политичке стигматизације његовог књижевног опуса у школским програмима, прегледима историје тада југословенских књижевности, све до повратка писца у Београд 1965. године. Од тада се, сасвим полако, мења та рецепција, и књижевноисторијска и политичка.

Мило Ломпар наведеном књигом *Црњански – биографија једног осећања*, и Горана Раичевић у обимној монографији *Агон и меланхолија. Живот и дело Милоша Црњанског* (2021) доносе нову научну рецепцију дела и живота Милоша Црњанског. Оба дела представљају сумирање научних резултата и вишедеценијских проучавања живота и рада Милоша Црњанског, али доносе и савремену научну визуру засновану на укрштању поетичке, биографске, историјске грађе, али и укрштање вишеструких улога које је Црњански имао у животу и као писац, али и као новинар, јавна личност и дипломата. Српска наука у том погледу сасвим јасно прати европске токове науке о књижевности и иступе истакнутих писаца и интелектуалаца (рецимо о лично искуство Умберта Ека о детињству и младости, проведеним под фашистичком диктатуром у Италији). Дакле, табуи се руше, документи нам постају доступни, отварајући нове путеве за тумачење и рецепцију чак и овако мало познатих аспеката живота једног писца као што је Милош Црњански. У његовом случају то су политички обојени новинарски текстови и дипломатски извештаји који се сада, као пазл, уклапају с његовим мемоарима *Ембахадама* и *Књигом о Немачкој*, али и с недовршеним романом, и путописима о Шпанији, тридесетих година, “У земљи тореадора и Сунца”.

Развојем интердисциплинарних студија и извесним облицима буђења и јачања деснице у Европи од почетка 21. века појављују се све храбрије студије, изјаве и тумачења фашизма и десничарских идеја. У случају Црњанског треба се запитати колико је он био десничар, а колико само патриота; националиста, а не шовиниста; најмање близак фашизму, али сасвим извесно веома далеко од марксизма и комунизма.

На основу записа у *Ембахадама*, политичких списа и дипломатских извештаја, као и најновије рецепције кроз наведене књиге Мила Ломпара и Горане Раичевић, сусрећемо се са потпунијом и новијом рецепцијом и разумевањем свеобухватне личности Милоша Црњанског и као дипломате нижег ранга, јавне и културне личности, и писца.

Први долазак Милоша Црњанског на место аташеа за културну пропаганду у Краљевини СХС догодио се вероватно у мају 1928. године, како то наводи Горана Раичевић на основу различитих приватних писама овог писца. Зна се да Црњански у Берлин, код посланика Живојина Балугџића, стиже на предлог Слободана Јовановића, уредника *Српског књижевног гласника* и блиског пријатеља тадашњег министра спољних послова Маринковића. Како и сам Црњански пише у *Ембахадама*, циљ је био да му се обезбеди мир и могућност да пише далеко од београдске гужве и крајње понижавајућег статуса професора Четврте београдске гиманзије. Ипак, поред овог несумњиво лепог геста Слободана Јовановића и бриге за талентованог и већ веома угледног писца, треба узети у обзир и став Милоша Црњанског, који он, према *Ембахадама*, износи врло брзо по доласку у Берлин. Већ на првом задатку који му је поверен – провера веродостојности једне иконе Св. Андреја у амбасади Турске – Црњански бележи да је отворено казао посланику Балугџићу: “Ја сам му рекао да желим да се умешам у политику. Вели, па добро, кад сам луд, употребиће ме и за политику” (Црњански, 2010, с.53). Ово сећање и потом јасна анализа немачке штампе, културних догађаја још током првог боравака, од 1928. до 1929. године, показују да Милош Црњански није био апсолутно незаинтересован за политику, а долазак у Берлин у фази успона немачке нације даће му само прилику да све то сагледа из близине, и на терену на коме се и одвијао тај узлет опасан по Европу и свет.

Следећи боравак Црњанског у Берлину, у звању дипломате, трајао је од 1935. до 1938. године, завршно с анексијом Аустрије, да би од маја 1938. до априлског рата 1941. радио у Риму.

Други долазак у Берлин Црњанском је омогућила најпре одлука да напусти посао професора у Четвртој гимназији и да се запосли у Централном пресбируу при Председништву Владе Југославије. Како у *Ембахадама*² наводи, његов мотив да пређе у Пресбиру није био политичке већ материјалне природе: “Ја сам у посланства – у свет, тада пун кретена – ушао као новинар, у улози посматрача” (Црњански, 2010, с.136).

Црњански није желео место дописника Пресбируа из Берлина, али је таква одлука ипак донета, мимо његове воље и жеље: “Тако – а не због политике – излази указ о мом постављењу, за аташеа у Берлину, изнова, после шест година. Нити сам то тражио, нити сам то желео. А, понављам, исто бих тако радо био ишао и у Москву. Ја сам увек био радознао” (Црњански, 2010, с.137).

Веома је занимљиво да Црњански пре одласка покушава да се распита о Александру Цинцар-Марковићу, који ће му бити надређени у Берлину, и закључује: “Пошто сам, у то доба, све, и свакога, посматрао са националистичког гледишта (*то није више моје гледиште*), нисам незадовољан са човеком, кога ћу имати да служим, на месту Балугџића³” (Црњански, 2010, с.128).

Сасвим је јасно, и из мемоарске грађе и из дипломатских извештаја, да Црњански ради веома напорно и да су догађања у Немачкој интензивна, честа су и путовања; уз то, он види и да ово више није она Немачка која се бар претварала да је демократска и социјално коректна земља у развоју, као пре шест година.

Више пута Црњански понавља да нити је желео, нити се надао доласку у Немачку. Поред посла дописника Пресбируа Владе у посланству у Берлину, Црњански пише за часопис *Време*. Накнадно, тек када буде у Риму, Црњански ће сазнати, како каже у *Ембахадама*, да је постојао човек у Пресбируу у Београду који је имао задатак да његове извештаје “прекраја, скраћује, брише”⁴ – како не би покварио ручак председнику Владе Милану Стојадиновићу. Колико је Црњанском био напоран рад током другог боравка у Берлину, и колико није имао симпатија за Немачку показује и молба да га преместе у Париз, или неки други град, због реуматизма. Сам поступак захтева за премештајем, и лажна молба да је у питању реуматизам – отежан због кише и магле у Берлину, Црњанском неће донети много среће ни у сунчаној Италији, земљи коју је некада обожавао, а тада, 1938. године, апсолутно нема жељу да оде у још једну диктаторску земљу, већ тражи демократску Француску. Црњански пише:

“Што се мене тиче, ја јесам тражио премештај из Берлина, после анексије Аустрије, али нисам био, спочетка, предвиђен, за Рим. За Рим је био предвиђен, један други дописник Централног пресбируа: Денић. Моје наименовање је дошло изненада. Пошто сам, да не бих рекао главни разлог, зашто желим да идем из Берлина, Стојадиновића молио, за Париз, Пешту, или Рим, а споменуо да тражим премештај

² Црњански пише: “Хоћу да кажем, да је разлог, за улаз у Пресбиру, био материјалне природе, а не политички, како то, каткад, моји литерарни противници, износе. Исто је тако нетачно, и то, да сам у Берлин отишао, јер сам желео да уђем у дипломатију. У дипломатију се код нас, у то време, улазило, преко тетака и страна[...]. Наша дипломатија, до балканских ратова, била је једна велика, србијанска, фамилија[...]. Као у Француској, у дипломатију је, и код нас, ушло, неколико књижевника, да споменем само Дучића, Ракића, Андрића, Растка Петровића, а да пређем преко неколико литерарних бубашваба” (Црњански, 2010, с.136).

³ Живојин Балугџић, посланик Краљевине СХС у Берлину у време када је Милош Црњански био аташе за културу – 1928. до 1929. године.

⁴ Видети: М. Црњански. *Ембахаде*, с.152.

због реуматизма, Стојадиновић – како ми је после рекао – решио се да ме пошаље, у Рим. Париз није могао да ми да, Пешту је сматрао за неважну, а потребан му је неко, у Риму, каже, који зна да напише”. (Црњански, 2010, с.238)

У наставку *Ембахада* Црњански ће прецизно рећи да се у Берлину: “[...] заморио, радећи, па сам био жељан, кад сам већ добио Рим, да мало одахнем. Било је пролеће. Па сам био жељан да застанем тамо мало, у Тоскани” (Црњански, 2010, с.238).

У белешкама из рукописне заоставштине Црњански јасно каже да је после аншлуса Аустрије видео нашу пропаст, а да је политика Милана Стојадиновића и кнеза Павла – да ће Југославија “лавирати” између Немачке и Италије, и чак убедити Мусолинија да се дистанцира од Хитлеровог освајања Европе – била сасвим наивна и немогућа: “Нада коју су имали у Београду, да се, међу њима, може, лавирати, ја нисам имао. Мени се будућност чинила потпуно неизвесна” (Црњански, 2010, с.249).

Црњански више пута понавља, и у белешкама, да је знао да нас Мусолини “мрзи”, и да су очекивања Милана Стојадиновића и кнеза Павла јалов посао, и никад није заборавио да је он (Мусолини) убица његовог краља (краља Александра). Ово су белешке из мемоара, недвосмислене, којих нема у *Дипломатским извештајима*, мада се и у њима, на појединим местима, посебно у извештајима и преводима штампе из Рима од маја 1938, упућују одређене опаске и сугестије Пресбироу у Београду. Да ли је било ко читао та упутства, сугестије и скице са терена фашистичке Италије – велико је питање. Ипак, белешке и сачуване верзије мемоара *Ембахада*, па затим и *Дипломатских извештаја*, указују нам на писца који сасвим добро разуме у ком правцу се крећу диктатуре и каква судбина чека већи део Европе. Како је то лепо закључила Горана Раичевић, Црњанском, посебно у периоду боравка у Риму, није остало ништа друго већ да живи као *homo duplex*:

“Предосећање опште трагедије, као и свест о немоћи да било шта у свету промени, натераће Црњанског да се *удвоји*, живећи у исто време два живота: један у којем је сведен на маску, на механичан кретање лутке којом управља неко други, и на онај други, аутентичан живот, који се, међутим, одвијао у мислима и сећањима”. (Раичевић, 2021, с.484)

Ова колизија у животу Црњанског ће из сунчане Италије одводити у магле хиперборејске, где ће трагати за слободом, фантазијом и духовним светом. Био је то парадокс дипломатске службе у вољеној и обожаваној земљи, и вечном граду, где није нашао очекивани спокој ни за своје здравље, ни за здравље своје жене, већ дубоку подељеност између дужности за коју је знао да неће ни његов народ, а ни њега, одвести у срећније дане – већ, напротив, у дубоко трагично доба. Црњански је одлично разумео шта све доноси будућност, али није имао излаза из садашњости и онога што долази. Због тога свака оцена Црњанског и његова улога у политичком животу, дефинисање десничарских идеја које су истовремено фашистичке, представља слику која је и површна и парцијална.

Рецепција Црњанског у идеолошком оквиру до почетка 21. века

У низу научних расправа и малобројним монографијама Милош Црњански је, донедавно, као писац и изузетна личност српске културе између два рата, а потом и после Другог светског рата, представљан врло опрезно у контексту развоја десничарских идеја у Европи и инкорпорирања у књижевно дело. Црњански је био оптужен за велике симпатије према фашизму – најпре као јавна личност, новинар и писац репортажа у

којима није износио критички суд о десничарским идејама. Тек потом долази до идеолошке контекстуализације његовог књижевног дела које је настало крајем двадесетих и почетком тридесетих година 20. века. Из таквога сасвим површног става о односу десних идеологија и књижевног опуса проистичу и полемике са Марком Ристићем и српским интелектуалцима левичарима током тридесетих година 20. века.

Мило Ломпар је у својој изузетној научној студији, као врхунски познавалац дела овог писца, после много деценија истраживања и рада, објаснио језгро тога десничарског и левичарског сукоба у коме се нашао Милош Црњански (2018). Ломпар у фокус поставља место Црњанског у српској култури користећи преписку писца, највећим делом са Марком Ристићем, политичке чланке, до тада мало или сасвим непознате, односе са Андрићем и Крлежом – усмеравајући се на духовно биће или структуру осећајности овога писца. Из таквога приступа Црњански је, према Ломпару, ухватио управо “вектор времена”. Укрштајући различите токове биографских података и културних факата, Ломпар је овом студијом указао и на историјске токове у којима се Црњански више или мање добро сналазио, али опет остајао у “субверзивном положају унутар грађанског света, као и левичарског, комунистичког, и то ситуационо и епохално”.

Полемике у култури и друштву које је Црњански водио најпре са Марком Царем, 1929. године, јер му је одбијено штампање *Љубави у Тоскани* у Српској књижевној задрузи, потом полемике током 1932. са ауторима “Нолита”, које су довеле до јавног апела интелектуалаца против идеја овога писца, заостриле су поларизацију у књижевности на најширем идеолошком плану.

Врхунац идеолошких полемика под плаштом разматрања питања културе и програма издавачких кућа, Црњанског је неминовно усмерио ка Мирославу Крлежи и полемици, 1934. године, чији је повод био текст “Оклеветани рат”. Покушај Црњанског да брани херојски ореол српске позиције у Великом рату протумачен је као крајње десничарска идеја уместо елементарна национална позиција која је несумњива, да би се сукоб коначно претворио у судар левице и деснице. Тај сукоб је, почев од 1934, Црњанског у књижевности, култури и најширем друштвеном контексту етаблирао као десничара и фашисту, умањујући његов значај у српској књижевности прве половине 20. века. Под сенком пацифистичких идеја у Краљевини Југославији промовисане су левичарске идеологије насупрот којима је постављен Милош Црњански, писац десничар и националиста. Нажалост, таква позиција је и после Другог светског рата Црњанског коштала вишедеценијског егзила, политичке стигматизације књижевног опуса у школским програмима, прегледима историје тада југословенских књижевности, све до повратка писца у Београд 1965. године, када се сасвим полако мења и та перцепција. Мада ће Црњански као десничар, националиста и фашиста врло дуго носити овај белег, његова књижевна дела, бар она која су настала до 1934, вратила су се у сферу научних тумачења, што је довело и до прве докторске дисертације⁵ одбрањене почетком седамдесетих година. Била је то дисертација Александра Петрова “Поезија Црњанског у еволуцији српског песништва” одбрањена 3. 12. 1971. на Филозофском факултету у Загребу. Ова прва докторска дисертација о Црњанском штампана је под насловом *Поезија Црњанског и српско песништво*, а убрзо по објављивању књига је распродата; пратиле су је и бројне контроверзе везане за актуелне политичке догађаје током 1971. године.

⁵ Више о рецепцији у науци и друштвеним околностима у ауторској белешци у 3. издању А. Петров. *Поезија Црњанског и српско песништво*. Београд: Сигнатуре, 1997, с.378–380.

Тек после неколико деценија, искуства грађанских ратова и најновијих сеоба српског народа из западних крајева некадашње Југославије, целокупно дело Милоша Црњанског доживљава нову књижевноисторијску, критичку и најширу друштвену рецепцију. Упркос тој доброј књижевној рецепцији и померању клатна друштва и књижевних стручњака ка целокупном опусу, а без идеолошких предрасуда, над Црњанским је остала сенка писца српског националисте, а то значи десничара. Тек ће студија Мила Ломпара и, нешто раније, више социолошки профилисане књиге Зорана Аврамовића,⁶ значајније отворати и ово питање, са кога коначно треба скинути патину уобичајених одредница и етикета без правог политичког и документарног упоришта.

Грађа за дубље и систематско разумевање везе Црњанског са развојем фашистичких идеја у Немачкој, Шпанији и Италији постаје доступна ширем кругу читалаца тек последњих неколико година. Када је Задужбина Милоша Црњанског објавила изузетно значајне списе и службене извештаје писца, пред научном и најширом јавношћу појавила се драгоцену грађу која може да обелодани идеолошке ставове писца, доживљаје и описе Немачке у време нарастајућег националсоцијализма.

У Берлину Црњански, рекли смо, ради као аташе за штампу 1928. и 1929. године, што писцу омогућује нове увиде у актуелне политичке догађаје у Немачкој. У Београду, 1934, Црњански покреће часопис *Идеје*, које су врло брзо дефинисане као десничарски лист, и забрањене већ 1935. године. Потом долази, како је већ речено, директан сусрет са немачким и италијанским фашизмом у периоду од 1935. до 1941. године, када ради као дописник Централног пресбироа (ЦПБ) у дипломатској⁷ служби (у Берлину од децембра 1935. године, а у Риму од 2. маја 1938. до капитулације Југославије 6. априла 1941. године).

Црњански о свему овоме извештава и као дописник листа *Време*.

Два пута посећује Шпанију.⁸ Први пут 1933. године, а други пут 1937, одмах по избијању Шпанског грађанског рата. У другој посети извештава из Франковог војног штаба, али путује и у Андалузију, где ће се срести и са другом, комунистичком страном подељене и зараћене Шпаније. У дописима из Шпаније Црњански као новинар показује више симпатија за Франкове трупе него за другу, комунистичку страну.

Радећи у Риму, у дипломатској мисији, у периоду изузетног успона Мусолинијевог Италије, Црњански, као дописник, показује доста разумевања и симпатија за идеје које су националне, али и социјалистичке у погледу организације државе, бриге за све слојеве друштва. Нова сазнања која нам пружају публиковани политички чланци и дипломатски извештаји постају саставни део новог разумевања дела Милоша Црњанског, посебно у периоду од 1930. до 1941. године.

У мозаику свих познатих докумената недостаје нам још преписка Црњанског са италијанским властима, јер је он, као аташе за културу и штампу, у Риму свакако био у сталној комуникацији са њима. То се оцртава као један од циљева даљих истраживања,

⁶ З. Аврамовић. *Црњански о националсоцијализму*. Београд: Белетра, 1990; *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига, 2007; *Одбрана Црњанског*. Нови Сад: Орфеус, 2013.

⁷ Опширније: Б. Симић. *Милан Стојадиновић и Италија. Између дипломатије и пропаганде*. Београд: ИНИС, 2019, стр. 156–157; С. Мићић. *Од бирократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*. Београд: ИНИС, 2018, с.393–402.

⁸ Видети: М. Црњански. *Путописи I*. Прир. Н. Бертолино. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, БИГЗ, СКЗ, L'Age d' Homme, 1995; *Путописи II*. Прир. Н. Бертолино. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, БИГЗ, СКЗ, L'Age d' Homme, 1995. Опширније тумачење путописа и репортажа Милоша Црњанског видети: С. Јаћимовић. *Путописна проза Милоша Црњанског*. Београд: Учитељски факултет, 2009.

чиме би се допунила слика о његовом положају и раду у Риму од маја 1938. до априлског слома 1941. Те оцене и досадашња “општа места” у литератури износе тврдње да је Црњански са дивљењем гледао у Франка, обожавао Мусолинија и са одушевљењем пратио његове иступе са балкона Палацо Венеција (Palazzo Venezia), где је било седиште фашистичке партије, на Пјаца Венеција (Piazza della Venezia), и да је без критичке дистанце писао о националсоцијалистима у Немачкој. Та “општа места” у разумевању Црњанског и његовог односа према десничарским идејама захтевају још много ширих културолошких и историјских проучавања развоја десничарских идеја у Европи и Краљевини Југославији. Друга и трећа књига *Ембахада*, као и *Дипломатски извештаји*, посебно они који стижу из Рима од маја 1938. године, обилују констатацијама које указују на снагу и безрезервну повезаност Мусолинија и Хитлера, па југословенска политика крајње погрешно оцењује да ће се спасти напада бар Италије ако не и Немачке.

У рукописним верзијама критичког издања *Ембахада* Црњански јасно показује презир према италијанској власти, а децидирано наводи да су дословно сви новинари⁹ фашисти, и да у диктатури нема места слободном мишљењу. Кад је о овоме реч, треба имати на уму да су највећи италијански писци између два светска рата били десничари, али и да њихов опус никада, ни после Другог светског рата, у Италији није имао ту врсту обележености коју је имао Црњански код нас.

Ипак, не треба изгубити из вида да су италијански историчари књижевности и културолози гледали да некако заобиђу тему односа писаца и фашистичке идеологије. Црњански је имао прилику да види значајне писце италијанске књижевности као декларисане припаднике или симпатизере фашизма (Габријеле Данунцио, Еуђенио Монтале, Луиђи Пирандело, Ђовани Папини и други). Осим идеолошких ставова, Црњански је вероватно морао још боље и јасније разумети националне идеје гледајући већ живе класике италијанске књижевности – којој је био веома привржен, и веома добро читао и говорио италијански језик. Због тога је потребно са много више пажње приступити свим политичким, идеолошким и књижевним кретањима које је Црњански пратио током своје дипломатске службе у Риму од 1938. до 1941. године. Нажалост, данас немамо много документа из тога периода у заоставштини Црњанског, јер је писац, пред напуштање посланства у Риму, спалио готово све своје списе и документе. У недавно штампаним *Дипломатским извештајима 1936–1941*. Милоша Црњанског из Рима Централном пресбируу Краљевине Југославије, од маја 1938. године читамо веома прецизне, али крајње сувопарне извештаје у које Црњански уноси веома мало, или нимало, симпатија за фашистичку диктатуру у Италији, написане крајње сведеним публицистичким стилем који се своди на чињенице о статусу Југославије у италијанској штампи, припремама за важне састанке југословенских представника, председника Владе Милана Стојадиновића и регента кнеза Павла. Црњански Централном пресбируу, уз то, већ 28. маја 1938. године, преводи текст из листа *Corriere Padano*, који излази у Ферари, и указује на јасне ставове – наводи да је: “Југославија једна од оних нација која ће имати по свој прилици нарочиту важност у будућем развоју европске политике било у директном односу са Италијом, било у вези са осовином Рим–Берлин [...]” (Црњански, 2019, с.240).

У наставку истог текста наводи се да је нужно подстаћи пуну “еманципацију Југославије” ради њеног одлучнијег уласка у ранг сила “фашистичког” типа. Дакле,

⁹ Видети: М. Црњански, *Ембахаде*.

Црњански се већ по самом доласку у Италију, у мају 1938. године, суочио с отвореним писањем италијанске штампе о процесу и поступцима уз помоћ којих би Југославија морала да се одлучи за десничарску политику фашистичког типа. У односу на боравак у Немачкој, у посланству у Берлину, Црњански се у Риму сусреће са врло интензивном дипломатском и медијском кампањом која покушава да Југославију увуче у силе фашистичког блока.

Прва сазнања о успону Немачке Црњански ће, како смо показали, стећи најпре 1928. и 1929. године, док ради као аташе за културу у Берлину, код посланика Балугџића, а онда повратком, 1936, опет у Берлин, сад код посланика Цинцар-Марковића, у звању дописника или аташеа Централног пресбирора Владе Југославије, Црњански ће се, како сведочи и у *Ембахадама* и у дипломатским извештајима, сусрести са снагом Немачке и још помало прикривеним националсоцијализмом, који ће се показати отворено фашистичким после чувене Олимпијаде у Берлину 1936. године.

У јуну 1938. Црњански извештава са Конгреса за проучавање међународне политике у Милану, и недвосмислено преноси како је министар спољних послова гроф Ђано истакао да је интерес Италије да се врати на Балкан, подсећајући на Мусолинијев став да Италија иде на Оријент – мислећи ту на Балкан и Југославију¹⁰.

Сада када су пред нама овакви извештаји Црњанског као аташеа за пропаганду и информисање у Риму, можемо с њима укрстити и његове прве утиске о Риму у периоду мај–јун 1938. године, и видети оно што јесте јасан одјек и италијанске штампе и највиших званичника њихове спољне политике. Црњански у *Ембахадама* пише:

“Првих дана месеца маја године 1938. насељавам се дакле у једној малој соби римског ‘Гранд’ хотела и тражим стан. [...] При свом првом изласку из хотела, видим, поред великих фонтана, и споменик Јудејског лава. Та скулптура донета је из Абисиније. Постављена је ту, по жељи Мусолинија. Да је сваки Италијан – који на оближњој железничкој станици допутује у Рим, или одлази из Рима – види као знак победе и памти. А постављена је и за странце. То је за мене полазна тачка при уласку у Рим. Као у Берлину, тријумфална, Бранденбуршка капија. Рим, у који сам дошао, није више онај Рим, у који сам долазио, за време свог боравка у Италији, године 1921, ни онај који је био, за време мог боравка, године 1925. А ни ја нисам онај из тих година. Овога пута не гледам Италију очима путника, ни песника, ни путописца, него очима ‘аташеа’ неког давног, венецијанског посланика у Риму, или очима бактериолога. Полазна мисао ми је безизлазност, наша, између Берлина и Рима. Између Хитлера и Мусолинија. Наду, коју су имали у Београду, да се, међу њима може лавирати, ја нисам имао. Мени се будућност чинила потпуно неизвесна”. (Црњански, 2010, с.249)

Тако се већ првих дана пролећа 1938. године Црњански суочава са безизлазношћу положаја земље коју заступа – нема, дакле, никаквих назнака, ни у *Ембахадама* а ни у било ком дипломатском извештају, дивљењу или подржавању фашистичких идеологија и режима, ни у Берлину, а посебно не у Риму, некада омиљеном граду и земљи која га је увек инспирисала. Ставом, у мемоарима, да се будућност Краљевине Југославије чинила неизвесна, Црњански недвосмислено показује бојазан које не би било да је имао бар мало симпатија према фашистичкој идеологији. Додатну дозу трагичности,

¹⁰ Видети: М. Црњански. *Дипломатски извештаји*, с.245–246.

у *Ембахадама*, Црњански уноси податком да је скоро сваког дана, полазећи из палате Боргезе, где је било смештено посланство Краљевине Југославије, виђао бившег шпанског краља Алфонса XIII који је ту шетао и становао, сасвим утученог. Тако, на неки начин, Црњански спаја судбине прогнаника, која ће се и њему догодити после капитулације, и одвести га најпре у Португалију, а потом у Лондон, на вишедеценијско странствовање. На крају те 1938. године Црњански ће закључити да је политика Југославије, па и њих као службеника, била “политика страха” у Риму, а то је била “најгора политика”.

Овим малим укрштањем дипломатских извештаја штампаних пре само две године и *Ембахада*, критички уобличених 2010. године, можемо веома јасно разоткрити ставове и осећања Црњанског управо у периоду од 1938. године надаље, када се додатно захуктава фашистичка машинерија и припрема анашлус Аустрије, а потом и напад на Пољску, 1939. године. Дакле, у сам освит Другог светског рата Милош Црњански сасвим јасно види безизлазност наше позиције и дубину заблуда које гаји политика кнеза Павла, као и наших посланика – Цинцар-Марковића у Берлину и Бошка Христића у Риму. Нове могућности за рецепцију десничарских идеја Милоша Црњанског, као и његовог положаја у нашим посланствима у за Европу одсудним годинама, од 1936. надаље, пружају различити облици интердисциплинарног разумевања и лажних оптужби писца за десничарске и националистичке ставове, као и за компаративно разумевање путописа *Књиге о Немачкој*. Тиме се нова рецепција Црњанског и као писца и као културног посленика, новинара и дипломате, може веома лепо сагледати у светлу нових интердисциплинарних студија заснованих на књижевним делима, историјским фактима, политичким и дипломатским списима и мемоарској грађи.

Развојем интердисциплинарних студија и извесним облицима буђења и јачања деснице у Европи, од краја 20. и почетка 21. века појављују се све храбрије студије, изјаве и тумачења фашизма. Тако ће већ помињани Умберто Еко¹¹ на енглеском језику објавити есеј “Ур-фашизам” 1995. године, преведен и на српски језик (У. Еко, 2019). Италијанска историчарка књижевности Алесандра Тарквини у студији *Историја фашистичке културе* доноси прецизан поглед на ширину захвата фашизма у целокупном италијанском друштву од првих појава, почетком двадесетих година, до слома 1943 (Tarquini, 2011). У овој студији фашизам се тумачи и као идеологија, али и као облик културе и стил живота, одређен старим и новим митовима. Посебно се пажња усмерава на однос идеја фашизма и национализма – што се код нас, нарочито у случају Црњанског, изједначавало, мада су то сасвим различити токови идеологије, који се често сливају у једну дефиницију – десница. Напокон, најновија студија младог историчара културе и књижевности Франческа Ђубилеа *Историја десничарске културе* (2018) отвара врата за разумевање перцепције десничарске културе после Другог светског рата (Giubilei, 2018). Студија је подстакнута све већим симпатијама друштва у Италији за десничарске партије, али је и веома важна јер нам пружа поглед који скида патину са “прећутаних” или “окошталих” фраза о фашизму и култури која је трајала, и између два светска рата дала врхунска књижевна дела.

Захваљујући само неколиким овде наведеним делима из новије литературе данас можемо, посредно, реконструисати и период у коме је Црњански деловао као дипломата, али и као савременик свих токова идеологије и културе. Новија научна разумевања фашистичке и десничарске културе у Италији могу да буду помоћна

¹¹ U. Eco. “Ur-fascism”. *The New York Review of Books*, 22. jun 1995.

литература у тумачењу појединих идеја у делу нашега писца, и основа за анализу односа идеологије и културе и у нашим оквирама.

Милош Црњански је, несумњиво, највише волео Италију и њену културу, што је додатно потврђено, и забележено, чак и када се, 1965. године, враћао у Београд: молио је да делом прође и кроз ову земљу, како би удахнуо мирисе и видео небо које га је инспирисало од најранијих дана – и током Првог светског рата и одмах после рата, када ће, почетком двадесетих година, мир тражити у просторима Тоскане. Лутајући по Европи и враћајући се у Београд, Црњански је био и сведок и жртва идеолошких токова 20. века. Мило Ломпар приметио је да је Црњанског обележио осећај “страности” и странствовања као писца са маргине српског културног круга, али да је и “лично странствовање” довело до космополитског *Романа о Лондону*.

Ипак, и после овако сложеног разумевања Црњанског, пред науком о књижевности и историјским наукама је прилика да, сада уз богату грађу али и јаснија и гласнија разумевања фашизма у италијанској култури, и прожимања са књижевношћу – сагледају нову рецепцију. На основу историјске грађе и дипломатских списа тек се отварају врата за целокупно књижевно и друштвено, историјско и идеолошко сагледавање Црњанског, али и других писаца у српској књижевности (Станислава Кракова, Драгише Васића, Владимира Велмар-Јанковића).

Најновија обимна студија (на преко 800 страна) Горане Раичевић (2021) доноси нам нове податке о његовом односу са Миланом Стојадиновићем, председником Владе Краљевине Југославије (1935–1939). Наиме, ослањајући се на *Ембахаде*, до сада се сматрало да се Црњански само Стојадиновићу није подсмевао у време своје дипломатске активности у Риму. Горана Раичевић сада, на основу преписке Црњанског и Стојадиновића (1952–1956), показује како Црњански, као лондонски дописник Стојадиновићевог економског листа у Аргентини, упркос својој тешкој финансијској ситуацији ни најмање није подилазио свом шефу, већ је према њему био веома критичан. Студија Горане Раичевић открива, дакле, неопходност мултидисциплинарног приступа у новим методолошким перспективама српске науке о књижевности и разумевања живота и дела Милоша Црњанског, дела обележеног идеолошким ломовима, сукобима и некада претераним и неутемељеним етикетама да је писац десничар. Десничарске идеје у Европи 20. века, Милош Црњански у епицентрима њихове моћи, и нова научна рецепција фашизма и нашег писца у тим бурним временима – отварају бескрајно поље истраживачких активности и разумевања времена и њихових актера са дистанце од готово сто година. Црњански је био радознао, луталица, сам је призвао судбину странствовања и путовања изван родне земље, а без личне воље и најчешће гоњен “случајем комедијантом”, који је његовој дипломатској каријери донео трагичне и болне последице.

Литература

Црњански, М., 1995а. *Путописи I*. Прир. Никола Бертолино. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, БИГЗ, СКЗ, L'Age d' Homme.

Црњански, М., 1995б. *Путописи II*. Прир. Никола Бертолино. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, БИГЗ, СКЗ, L'Age d' Homme.

Црњански, М., 2010. *Ембахаде*. Прир. Нада Мирков. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, Православни богословски факултет.

Црњански, М., 2017. *Политички чланци 1919–1939*. Прир. Часлав Николић. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, Catena Mundi.

- Црњански, М., 2019. *Дипломатски извештаји (1936–1941)*. Прир. Александар Стојановић, Растко Ломпар. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, Catena Mundi.
- Црњански, М., 2020. *Српско становиште*. Треће издање. Београд: Catena Mundi.
- Поповић, Р. (прир.), 2004. *Писма Марку Ристићу: Писма љубави и мржње, писма Милоша Црњанског Марку Ристићу*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Аћимовић, Д., 2005. *Са Црњанским у Лондону*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Аврамовић, З., 2004. *Одбрана Црњанског*. Београд: приватно издање З. Аврамовић.
- Аврамовић, З., 2016. *Књижевници и политика у српској култури 1804–2014*, Нови Сад: Православна реч.
- Еко, Umberto, 2019. *Ur-fašizam*. Prev. Aleksandra Nedeljković. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Giubilei, F., 2018. *Storia della cultura di destra*. Roma – Cesena: Giubilei Regnani.
- Јаћимовић, С., 2009. *Путописна проза Милоша Црњанског*. Београд: Учитељски факултет.
- Ломпар, М., 2018. *Црњански – биографија једног осећања*. Нови Сад: Православна реч.
- Мићић, С., 2018. *Од бирократије до дипломатије. Историја југословенске дипломатске службе 1918–1939*. Београд: ИНИС.
- Раичевић, Г., 2021. *Агон и меланхолија. Живот и дело Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига.
- Симић, Б., 2019. *Милан Стојадиновић и Италија. Између дипломатије и пропаганде*. Београд: ИНИС.
- Tarquini, A., 2011. *Storia della cultura fascista*. Bologna: Il Mulino.

References

- Aćimović, D., 2005. *With Crnjanski in London*. Belgrade: Filip Višnjić. (In Serbian)
- Avramović, Z., 2004. *The defense of Crnjanski*. Private edition Zoran Avramović: Belgrade. (In Serbian)
- Avramović, Z., 2016. *Writers and Politics in Serbian Culture 1804–2014*. Novi Sad: Pravoslavna Reč. (In Serbian)
- Crnjanski, M., 1995a. *Travelogues I*. Belgrade: the Serbian Literary Guild or Serbian Literary Cooperative (SKZ), Belgrade Publishing Institute (the BIGZ company), edited by N. Bertolino. Belgrade: the Miloš Crnjanski Endowment. (In Serbian)
- Crnjanski, M., 1995a. *Travelogues II*. Belgrade: the Serbian Literary Guild or Serbian Literary Cooperative (SKZ), BIGZ – Publishing Institute (the BIGZ company), edited by N. Bertolino. Belgrade: the Miloš Crnjanski Endowment. (In Serbian)
- Crnjanski, M., 2010. *Embassies*. Edited by Nada Mirkov, Belgrade: the Endowment Miloš Crnjanski, Faculty of Orthodox Theology, University of Belgrade. (In Serbian)
- Crnjanski, M., 2017. *Political articles 1919–1939*. Edited by Časlav Nikolić. Belgrade: the Miloš Crnjanski Endowment, Catena Mundi. (In Serbian)
- Crnjanski, M., 2019. *Diplomatic Reports (1936–1941)*. edited by Aleksandar Stojanović, Rastko Lompar, Belgrade: Miloš Crnjanski Catena Mundi. (In Serbian)
- Crnjanski, M., 2020. *The Serbian Viewpoint*. Third edition. Belgrade: Catena Mundi. (In Serbian)
- Jaćimović, S., 2009. *Travelogue prose of Miloš Crnjanski*. Belgrade: Teacher Education Faculty. (In Serbian)

Lompar, M., 2018. *Crnjanski – A Biography of a Feeling*. Novi Sad: Pravoslavna Reč. (In Serbian)

Mičić, S., 2018. *From the bureaucracy to the diplomacy. History of the Yugoslav Diplomatic Service 1918–1939*. Belgrade: The Institute for Recent History of Serbia (INIS). (In Serbian)

Popović, R., 2004. *The Letters of Love and Hate: Letters to Marko Ristić*. Edited by Radovan Popović. Belgrade: Filip Višnjić. (In Serbian)

Raičević, G., 2021. *Agon and Melancholy. The life and work of Miloš Crnjanski*. Novi Sad: Academic book. (In Serbian)

Simić, B., 2019. *Milan Stojadinović and Italy: Between diplomacy and propaganda*. Belgrade: the Institute for Recent History of Serbia (INIS). (In Serbian)

Eco, U., 2019. *Ur-Fascism*. Translated by Aleksandra Nedeljković. Belgrade: The Faculty of Media and Communications. (In Serbian)

Tarquini, A., 2011. *Storia della cultura fascista*. Bologna: il Mulino. (In Italian)

Giubilei, F., 2018. *Storia della cultura di destra*. Giubilei Regnani: Roma-Cesena. (In Italian)

A NEW RECEPTION OF MILOŠ CRNJANSKI – THE RIGHTIST IDEAS AND THE LITERARY OEUVRE OF THE 1930s

Svetlana SHEATOVICH

Principal Research Fellow

Institut for Literature and Art

Kralja Milana st. 2, Belgrade, 11000

e-mail: svetlana.seatovic@gmail.com

Abstract:

Background: In the Kingdom of Yugoslavia, leftist ideologies were promoted under the shadow of pacifism, as opposed to which Crnjanski, a right-wing writer and nationalist, was placed. Unfortunately, even after the Second World War, such position cost Crnjanski a decades-long exile, the political stigmatisation of his literary work in school curricula and in historical reviews of the then Yugoslav literatures, all the way until the writer's return to Belgrade in 1965, when such perception slowly started to change. Even though Crnjanski, as a right-winger, nationalist and fascist, would bear this mark for quite a while, his literary works, at least those written before 1934, have since the early 1970s returned to the sphere of scientific interpretations.

Purpose: This paper adopts an interdisciplinary method to approach the work of Miloš Crnjanski from the 1930s in light of the two latest publications – *Diplomatic Papers (1936–1941)* and *Political Articles (1919–1939)*. Based on the hitherto unknown historical materials and Crnjanski's reports from the diplomatic missions in Berlin and Rome, and from his travels across Spain at the time, we will present a complex network of prejudices about a writer who was declared a right-winger. By analysing a work published in this period, Crnjanski's *Love in Tuscany*, and the reports written in the capacity of a press and culture attaché in Berlin from 1935 to 1938 and in Rome from 1938 to 1941, we will present Crnjanski in the framework of a new reception that has been shifting in scientific circles and memories *Embahade*. Milo Lompar's book *Crnjanski – Biography of One Feeling* (2018) and Gorana

Raičević's latest study *Agon and Melancholy. The Life and Work of Miloš Crnjanski* (2021) bring a new reception of the work and life of Crnjanski.

Results: With the development of interdisciplinary studies and certain forms of awakening and strengthening of the right in Europe since the beginning of the 21st century, bolder and bolder studies, statements and interpretations of fascism have been appearing. In this vein, Umberto Eco published the essay 'Ur-Fascism' in English in 1995, which has been translated into the Serbian language. An important text by Enco Traverso was also translated. The study in question poses a modern understanding of the strengthening of right-wing movements in Europe at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. In this manner, the Italian literary historian Alessandra Tarquini in the study *History of Fascist Culture* gives a precise view of the breadth of fascism in the entire Italian society from its first appearances in the early 1920s to its collapse in 1943. In this study, fascism is interpreted as an ideology, but also as a form of culture and a way of living determined by myths, old and new. By taking into account the latest findings in historical documents and literature on fascism in Italy, this paper shows the connections between literature, political ideas and basic writings of Crnjanski as a diplomat in the period between 1935 and 1941. In this text we show new reception in Serbian literature science and history after printed – *Diplomatic Papers (1936–1941)* and *Political Articles (1919–1939)* and Milo Lompar's book *Crnjanski – Biography of One Feeling* (2018) and Gorana Raičević's latest study *Agon and Melancholy. The Life and Work of Miloš Crnjanski* (2021). In conclusion we can see that Crnjanski has been writer and diplomatic atase for culture and information but that he is on rightets in political and any other way with fascism in Europe.

Key words: Slavonic histories, literatures, cultures, diplomatic missions, rightist ideas, nationalist and fascist ideas.